

מרדכי פכטר

מיצפונות צפת

מחקרים ומקורות

לתולדות צפת וחכמיה במאה הטי"ז

מרדכי פכטר

מצפונות צפת

מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמיה במאה ה־ט"ז

מרדכי פכטר

מצפונות צפת

מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמיה במאה ה־ט"ז

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

מונוגרפיות בתולדות עם ישראל
מפרסומי מרכז זלמן שזר

Mordechai Pachter

From Safed's Hidden Treasures

Studies and texts concerning the history of
Safed and its sages in the 16th century

המערכת המדעית:

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), פרופ' מרדכי ברויאר, ד"ר יעקב ברנאי,
פרופ' יוסף גורני, מר צבי יקותיאל, פרופ' מרים ירדני, פרופ' יום־טוב עסיס,
פרופ' יוסף שלמון
מרכזת המערכת: מעין אבינרי־רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה מופיע

בסיוע הקתדרה למורשת ההגות היהודית ע"ש סר אייזיק וליידי אדית וולפסון
באוניברסיטת חיפה

מסת"ב 965-227-088-1

מספר קטלוגי 185-355

© כל הזכויות שמורות

למרכז זלמן שזר, 1994

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר־מחשב: מפעלים אוניברסיטאיים, תל־אביב; לוחות: מכון האופסט - שלמה נתן;
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

לזכר

אבי־מורי ר' שמואל־זנביל ב"ר חיים פכטר ז"ל
ואמי־מורתי מרת צפורה (פייגה) בת ר' מרדכי הכהן רנד ז"ל
ת.נ.צ.ב.ה.

תוכן העניינים

9	פתח דבר	
15	בין פריחה לשקיעה	חלק ראשון:
71	דרשת-הפרידה של ר' שלמה אלקבץ בשאלוניקי	פרק ראשון:
	א. עלייתו של ר' שלמה אלקבץ לארץ ישראל 17; ב. דרשת-הפרידה ופעילותו התעמולתית של אלקבץ למען העליה 24; ג. הטקסט של הדרשה 29	
39	דרשת-הספד של ר' שמואל אוזידה על מות האר"י	פרק שני:
	א. ייחודה של דרשת-ההספד כמקור היסטורי 39; ב. ההיבטים הביבליוגרפיים והספרותיים של דרשת-ההספד 41; ג. דמותו ההיסטורית של האר"י 49; ד. דרשת-ההספד ואגדת האר"י 55; ה. הטקסט של הדרשה 59	
69	'חזות קשה' לר' משה אלשיך	פרק שלישי:
	א. על איגרת 'חזות קשה' לר' משה אלשיך 69; ב. פרשת שליחותו של ר' משה אלשיך לעזרתה של צפת 72; ג. צפת בפריחתה ובשקיעתה 76; ד. ההיבטים העיקריים של השקיעה 81; ה. הטקסט של האיגרת 89	
119	באספקלריה אישית	חלק שני:
121	יומנו של ר' אלעזר אזכרי	
	א. שלוש הערות כפתח היומן 121; ב. הטקסט השלם של היומן 124	
187	ביבליוגרפיה ומפתחות	
189	ביבליוגרפיה ורשימת הקיצורים	
195	מפתחות	

פתח דבר

בספר זה כונסו בכפיפה אחת ארבעה חיבורים של חכמי צפת במאה הט"ז, שהם מקורות היסטוריים מן המעלה הראשונה לתולדותיו של המרכז הצפתי הגדול באותה תקופה ולתולדותיהם של אחדים מבין החשובים שבמעצבי דיוקנו הרוחני. ארבעת החיבורים הם: דרשת־הפרידה של ר' שלמה אלקבץ בשאלוניקי לפני עלייתו לצפת; דרשת־ההספד של ר' שמואל אוזידה בצפת על מות האר"י; איגרת 'חזות קשה' של ר' משה אלשיך, ואחרון אחרון – יומנו המיסטי של ר' אלעזר אזכרי.

את שלושת החיבורים הראשונים פירסמתי בשעתם לראשונה מתוך כתבי־יד בשלושה מאמרים נפרדים, אשר יחדו לבירור הסוגיות הביבליוגרפיות הכרוכות בהם, אופיים הספרותי ומשמעותם ההיסטורית. במסגרות אלו הם קובצו אף לכאן, אם כי בעריכה חדשה ובתוספת תיקונים ועידכונים למיניהם. תיקונים ועידכונים לרוב הוכנסו גם בהערות המלוות את הטקסטים שלהם, ואין צריך לומר שגם בגופם עצמם תוקנו השיבושים השונים שנפלו בהם בהדפסתם הראשונה. לא כאלה הם פני הדברים ככל הנוגע ליומנו של ר' אלעזר אזכרי. שלא כשלושת החיבורים האחרים מתפרסם הוא כאן לראשונה בשלימותו, ועם זאת – מבלי שילוּנה בבירור כלשהו של ענייניו, מלבד הערות שוליים לגוף הטקסט. טעמו של דבר פשוט: כבר הקדשתי לבירור ענייניו על היבטיהם השונים דיונים נרחבים ומפורטים, רצופים במובאות לרוב מתוכו, המצטרפות לכדי מבחר גדול ומייצג של רשימות וקטעי יומן. בשונה איפוא מהבירורים המלווים את שלושת החיבורים האחרים, לא נראה לי שיש מקום להביא כאן את הדיונים הללו כמבוא ליומן, לא בצורתם ובמתכונתם המקורית ולא בעיבוד ובשינוי צורה, שכן אפילו חלופה שניה זו לא תוכל – בשל אופיים הייחודי של הדברים – למנוע כפילויות וחזרות שלא לצורך. עם זאת, דווקא בהסתמך על הדיונים האמורים, שאת ההפניות אליהם ימצא הקורא בהערות

שלושת המאמרים, לפי סדר פירסומם, הם: 'דמותו של האר"י' בהספד שהספידו ר' שמואל אוזידה, ציון, לו (תשל"ב); "'חזות קשה' לר' משה אלשיך', שלם, א, ירושלים תשל"ד; 'עלייתו של ר' שלמה אלקבץ לארץ־ישראל ודרשת הפרידה שלו בשאלוניקי', שלם, ה, ירושלים תשמ"ו. והריני מודה להנהלות החברה ההיסטורית הישראלית (המור"ל של 'ציון') ויד יצחק בן־צבי (המור"ל של 'שלם') על מתן הרשות לפרסם מחדש את מאמרי.

המבוא ליומן, להלן, נודעת חשיבות רבה, לדעתי, לעצם פירומו לראשונה בשלימותו, כטקסט המדבר בעד עצמו. ככזה הוא מצורף כאן אל שלושת החיבורים האחרים כדי להשלים מזווית הראייה הייחודית לו את התמונה ההיסטורית הכללית המצטיירת בהם, תמונה העולה ונשקפת לנגד עינינו בשלושה היבטים עיקריים: ההיבט הספרותי, ההיבט הכרונולוגי וההיבט התמטירעיוני.

מן ההיבט הראשון מסתבר לכאורה שתמונה זו רחוקה מלהיות אחידה, שכן נראה בעליל כי עניין לנו כאן בחיבורים שכמקורות היסטוריים שונים הם זה מזה תכלית השוני. הדבר יכול שייאמר אפילו כלפי שני החיבורים הראשונים, שהם דרשות בציבור, אשר גם בנוסחם שבכתב נשמרה מתכונתם המקורית שבעל־פה, הלוא היא המתכונת המקובלת של הדרשה הספרדית להודמנויות במאה ה־17. והנה אף־על־פי שקרובים הם זה לזה קירבה מרבית מבחינת הסוגה הספרותית שאליה הם משתייכים, הרי השוני שביניהם כמקורות היסטוריים הוא שוני מכריע. שכן לא הרי דרשתו של אלקבץ, שעיקרה הוא בעדות האישיה של דורשה על עצמו, כהרי דרשתו של אוזידה, שכהספד מתמקדת מטבע הדברים בתולדותיו ובאישיותו של הנפטר המוספד בה, ורק בעקיפין, אם בכלל, עשויה ללמד משהו גם על המספיד. הוזה אומר: עניין לנו כאן בשני מקורות היסטוריים מסוגים שונים לחלוטין. ואם כאלה הם פני הדברים בשתי הדרשות, על אחת כמה וכמה שכאלה הם, ואפילו בוטים פי כמה, באיגרתו של אלשיך וביומנו של אזכרי, ולו רק בשל השתייכותם לסוגות ספרותיות שונות לחלוטין. ואכן, איגרתו של אלשיך, שהיא מלאכת מחשבת ספרותית, נבדלת כמקור היסטורי משלושת המקורות האחרים בכך שעניינה איננו בחייהם וכדמויותיהם של אישים, כי אם בדמותה ובגורלה ההיסטורי של קהילה שלימה – קהילת צפת. כיוצא בכך אף יומנו של אזכרי נבדל מכל שלושת המקורות האחרים באופן שכמעט מכל בחינה ספרותית הם נמצאים בצד אחד של המתרס, והוא – בצידו האחר. ודי בציון עובדת יסוד אחת כדי להמחיש זאת: שלא כמותם הוא לא הועלה על הכתב מעיקרא בכונת מכון ספרותית כלשהי. כל שקיבל בו ביטוי נבע מהתעוררותו החווייתית של אזכרי ונועד להישאר עניין שבינו לבין עצמו או בינו לבין אלוהיו בלבד. חשיבותו הרבה כמקור היסטורי גלומה בעדות, שאין למעלה ממנה לישרות, לבלתי אמצעיות וממילא – לאותנטיות, העולה מבין דפיו על חייו ועל עולמו הפנימי של מחברו. ואם יימצאו בו גם הדים להתפתחויות או לאירועים חיצוניים שברשות הרבים, חזקה על אזכרי שישווה להם צביון סובייקטיבי מאוד, כדרך שהפנימם ועשאם חלק אינטגרלי מחיי נפשו ורוחו. כללו של דבר: לפנינו

ארבעה מקורות שונים, שכל אחד מהם קובע כעין סוג לעצמו. והנה, למרות עובדת יסוד ספרותית זו, ואולי דווקא בגינה, משלימים הם זה את זה בהתאמה כמעט מלאה, שאלמלא כן לא הייתה התמונה ההיסטורית העולה מהם מגיעה למידת לכידות ואחדות כל כך גבוהה שבה היא מתאפיינת.

ההשלמה וההתאמה שדובר בהן זה עתה מוצאות אולי את ביטויין המובהק ביותר בהיבט הכרונולוגי של התמונה. מבחינה זו מקיפים המקורות שלפנינו את תולדותיה של צפת מראשית פריחתה בשנות השלושים של המאה ה־17 עד שקיעתה בסופה של אותה מאה. שלושת המקורות הראשונים מתייחסים אל שלושה פרקי זמן מוגדרים בתוך הרצף הכרונולוגי האמור. הראשון מתמקד באמצע שנות השלושים של המאה, מועד עלייתו של ר' שלמה אלקבץ לצפת. בהסתמך על מקור זה ניתן להניח במידה רבה של סבירות, כי עלייתו של אלקבץ – שמיציעה, לפי עדותו שלו עצמו, היו אידיאולוגיים במובהק – לא רק על עצמה היא באה ללמד, אלא אף על עלייתם של רבים, שהייתה אחד הגורמים הראשיים לפריחתה ולהתבססותה של צפת כמרכז גדול בתקופה האמורה ואחד ממאפייניה הבולטים של זו. המקור השני מתמקד בראשית שנות השבעים של המאה, תקופת חייו הקצרה של האר"י בצפת המסתיימת עם מותו בשנת 1572; ועם שהוא מהווה מקור ראשון במעלה להכרת דמותו ההיסטורית של האר"י וראשית צמיחתה והתפשטותה של ההגיגה הרפיה הלוריאנית, הוא אף מעיד עדות מוחשית על תחילתו של תהליך ירידתה של צפת ועל סיבותיו. המקור השלישי מתמקד בראשיתם של שנות התשעים של המאה, עת יוצא ר' משה אלשיך בשליחותה של צפת כמטרה לעורר את תפוצות ישראל ולגייסם לעזרתה של צפת בשעת מצוקתה הגדולה, שאותה הוא מתאר בפירוט ובחיות רבה, כיד האומן הטובה עליו. בתוך התיאור הזה משלב אלשיך גם תמונה רטרופקטיבית רחבה של מצבה החברתית-כלכלית של צפת בימי גדולתה, ותוך כדי כך מפרט את הסיבות, הכלכליות בעיקר, לפריחתה, כמו גם לשקיעתה – תהליך שהחל, כפי שצוין לעיל, בשנות השבעים והגיע לשיאו בתחילת שנות התשעים של המאה. תמונה רטרופקטיבית זו מהווה למעשה מסגרת של רצף כרונולוגי המקיפה את כל שלושת המקורות שנדונו עד כה; ומסתבר שעל רקעה ניתן לראות בכירור כיצד הם משלימים זה את זה בצורה האדקוויטית ביותר.

מסגרת כרונולוגית מקבילה ומשלימה לזו הנזכרת לעיל מעמיד גם המקור הרביעי, שהרי הוא מתעד בדרך האופיינית ליומן את מאורעות חייו של מחברו, ר' אלעזר אזכרי, למן שנות השישים של המאה עד שנתה האחרונה ממש. עובדה זו מאפשרת לנו לבחון התפתחויות ואירועים בתוך המסגרת

הזאת לאור התפתחויות ואירועים מקבילים להם מבחינה כרונולוגית בתוך המסגרת הראשונה ולכרר קיומם ומהותם של קשרים אפשריים ביניהם. ואכן, אף-על-פי שהעדות העולה מבין דפי יומנו של אזכרי מתמקדת כלי-כולה בחיי נפשו ורוחו של חסיד ומיסטיקאי גדול זה, הפרוש מן העולם ואינו מתייחס כביכול לאירועיה של המציאות החיצונית, הנה אם נבחן קטעים מסוימים של העדות הזאת בדרך שהוצעה לעיל, ניווכח לדעת שלא כן הוא. כך, דרך משל, יתחוור לנו מעתה, כי אין זה מקרה בלבד, שדווקא בשנות השבעים יוצא אזכרי מד' אמותיו, חרף נטיותיו האישיות להמשיך בהתבודדותו ובפרישותו מן העולם, ומבקש לעורר את הרבים לתשובה גם באמצעות החבורות לתשובה שהוא מייסד ועומד בראשו. כמרוכז לא נצטרך עוד מעתה לתהות על פישרה של צרת הרבים המוציאה אותו דווקא בראשית שנות התשעים של המאה מהשתקעותו היתירה בעולמו הפנימי ובבעיותיו האישיות, כדי ליטול חלק במעשי תשובה של הציבור הרחב. נמצא שלאורם של התפתחויות ואירועים כלליים, שעליהם למדנו מדרשת-ההספד של אוזידה ומאיגרתו של אלשיך, ניתן לנו להבין אל נכון הכרעות אישיות ואירועים מסוימים בחייו של אזכרי. יחד עם זאת חושף לפנינו יומנו כיצד תגובתו האישית – בדרך התשובה והחסידות הנקוטה בידו – על אותם התפתחויות ואירועים כלליים, מצאה מסילות אל ליבו של הציבור הרחב בצפת והשפיעה על תגובתו שלו או אף עיצבה אותה. בכך נמצאים אפוא מקורות שונים כלי-כך, כמו חיבוריהם של אוזידה ואלשיך מחד גיסא, ויומנו של אזכרי מאידך גיסא, משלימים אהדי.

אף מבחינה תמטית-רעיונית משלימים ארבעת המקורות שלפנינו זה את זה ומציגים תמונה אחידה, שעיקרה – המוטיב הגאולתי. מתוך שלל העניינים שבהם עוסקים ארבעתם, זהו הנושא היחיד המבריח את כולם ומאחדם – עדות מובהקת למרכזיותו בעולמה הרוחני של צפת במאה ה"ז. הדרכים השונות שבאמצעותן הוא מגיע לכלל ביטוי בכל אחד מן המקורות מעשירות בגוני-גונים את התמונה המצטיירת בהם ומניה וביה מעניקות יתר תוקף לעדות האמורה העולה ממנה. הנה כי כן בדרשתו של אלקבץ הוא מתקשר באופן מהותי לעלייה לארץ ישראל. מדבריו של אלקבץ משתמע בכירור כי הוא הוא המניע העיקרי לעלייה, כשם שזו נתפסת כצעד המכריע הראשון לקראת הגשמתה של הגאולה הלכה למעשה. אף בדרשתו של אוזידה, שבה מקבל המוטיב הגאולתי את הביטוי המפורש והנרחב ביותר, מתקשר הוא מהותית לעלייה, עלייתו של האר"י לצפת. אולם אין היא מייצגתו היחידה, שהרי כל מאורעות חייו של האר"י ופועלו מתוארים כאן כטעוני משמעות גאולתית, וזאת משום שבדמותו של האר"י, כצדיק הדור הגודר את פרצותיו,

נקשרו ציפיות משיחיות מובהקות. העדות החשובה העולה מהספדו של אוזידה היא, שמותו של האר"י לא גרם את התפוגגותן של הציפיות הללו, כי אם להיפך: דווקא מותו שימש עילה להוצאתן אל רשות הרבים והעברתן מאישיותו של האר"י אל התקופה כולה. ללמדנו שהלוך הרוח המשיחי-גאולתי היה מושרש מכדי להיות מותנה בגורלה של אישיות אחת, תהא גדולה וחשובה ככל שתהא. יתירה מכן: מסתבר שהלוך רוח זה לא נותר נחלתו של חוג מסוים בקרב תושבי צפת אלא הקיף את הציבור הרחב בכללותו. אישור לכך נמצא גם באיגרתו של אלשיך. אומנם בה אין המוטיב הגאולתי מקבל ביטוי מפורש כבדרשתו של אוזידה, אך אין ספק שהוא מובלע בסירובם ההחלטי של תושבי צפת לעזובה ובהיצמדותם העיקשת לאדמתה, למרות מצוקתה-מצוקתם כי רבה עד כי הגיעה, על-פי תיאורו של אלשיך, לממדים קסטטרופליים ממש. הדברים שאלשיך מוסר מפיהם של אנשי צפת חושפים את הכרתם ההיסטוריוסופית, אשר פירנסה את נחישותם להישאר בצפת למרות הכל, לאמור: מאה שנות התפתחותו של המרכז הצפתי הגדול, מאז כינונו בסוף המאה ה'ט"ו, אינן בבחינת מקרה היסטורי גרידא, כי אם פריה של כוונה ותוכנית אלוהית. ואף כי משמעותן של הללו אינה מקבלת ביטוי מפורש מפיהם של אנשי צפת, לא יכול כלל להיות ספק בכך שמדובר במשמעות גאולתית מובהקת.

באור זה אכן מואר העניין מזווית הראיה הייחודית של ר' אלעזר אזכרי. גם בנידון דנן דומה שאין זה מקרה בלבד, שביומנו המיסטי של חסיד זה, אשר רוב ימיו היו קודש לגאולתו האישית, עולה דווקא בשנות השבעים של המאה נושא חשיבותה הרבה של הישיבה בארץ ישראל. וראויה לציון העובדה, שבעניין זה נוקט אזכרי לשון רבים, שכן הוא מעלה על נס את החובה המוטלת על כלל ישראל לשמות במצוות הישיבה בארץ ישראל, למרות הדוחק, לפי שבשמחה זו, על מלוא משמעותה המיסטית, גלומה הערובה לגאולה. אף אין זה מקרה כי דווקא בראשית שנות התשעים הוא מוצא לנכון לאזכר את צוואתו הרוחנית של סבו, שלא לעזוב את צפת, ולאשר מחדש את התחייבותו שלו לקיימה. כאן נגלית לעינינו נקודת החיבור שבינו לבין הציבור הרחב של צפת. אכן מסתבר, שגם אם היה ברוב רובה של אותה עת פרוש מאותו ציבור ומתבודד בד' אמותיו, הרי הלכי הרוח של כלל תושבי צפת הנאנקים אז תחת עולן של צרות רבות, כעדותו המרשימה של אלשיך, לא היו זרים לו כלל ועיקר. נהפוך הוא. בכך שותף הוא לחבריו חכמי צפת, מחבריהם של המקורות אשר לפנינו ונושאייהם כאחד, החל בר' שלמה אלקבץ, ממניחי היסודות למרכז הצפתי הגדול, עבור דרך האר"י וגוריו, ובכללם - מייצגם: ר' שמואל אוזידה,

בספר זה כונסו בכפיפה אחת ארבעה חיבורים של חכמי צפת במאה הט"ז, שהם מקורות היסטוריים מן המעלה הראשונה לתולדותיו של המרכז הצפתי הגדול באותה תקופה ולתולדותיהם של אחדים מבין החשובים שבמעצבי דיוקנו הרוחני. ארבעת החיבורים הם: דרשת־הפרידה של ר' שלמה אלקבץ בשאלוניקי לפני עלייתו לצפת; דרשת־ההספד של ר' שמואל אוזידה בצפת על מות האר"י; איגרת 'חזות קשה' של ר' משה אלשיך, ואחרון אחרון – יומנו המיסטי של ר' אלעזר אזכרי.

בתמונה ההיסטורית המצטיירת בחיבורים אלה מוארות, מנקודות מבט שונות ומגוונות, תולדותיה של צפת מראשית פריחתה בתחילת המאה הט"ז ועד שקיעתה בסופה של מאה זו.

פרופ' מרדכי פכטר, המלמד מחשבת ישראל בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה, פירסם ספרים ומאמרים על צפת במאה הט"ז ועל תולדות האידאות, החל בספרות הדרוש והמוסר הקבלית של חכמי צפת ובתורת האר"י, וכלה בתנועת המוסר ובמשנת הרב קוק.

דאנאקוד 185-355

על העטיפה חתימת־ידו של האר"י הקדוש (יצחק לוריא)

עיצוב העטיפה תחיה רוזנטל